

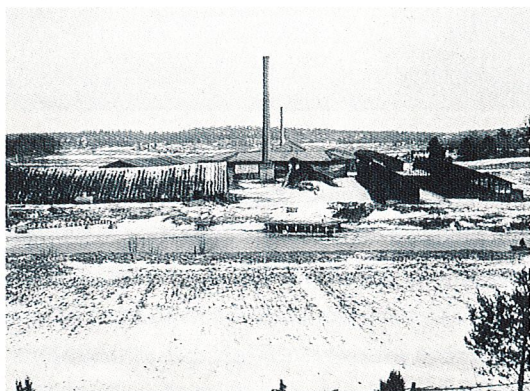
INDUSTRIER

PÅ FASTLANDET I ÖSTERÅKER har jordbruket varit huvudnäring ända fram till 1900-talets mitt, men det har även funnits industriell verksamhet redan från äldre tider. Wira bruks klingtillverkning, som redan har berörts i ett tidigare kapitel, var en mycket betydelsefull industri. En vanlig äldre industri på landsbygden under 1600- och 1700-talen var tegeltillverkning. Större herrgårdar slog gärna tegel för eget bruk på gårdens mark.

Sådana herrgårdstegelbruk fanns bland annat vid Smedby, Margretelund och Tuna. Då tillverkades tegel endast under den varma årstiden och var ett komplement till arbetet på gården. Ur Smedbys lilla gårdstegelbruk växte under 1800-talets andra hälft fram ett tegelbruk som blev mycket stort, det största öster om Stockholm. Under decennierna före sekelskiftet var efterfrågan på tegel mycket stor i Stockholm och andra städer.

SMEDBY TEGELBRUK 1912. DET LÅG PÅ DET NUVARANDE INDUSTRIOMRÅDET VID HACKSTAVÅGEN.

Foto:
Bröderna Harling,
Österåkers hembygdsförening.

Omkring hundra år tidigare låg skärgårdens största tegelbruk på Ålö, en ö vid Furusundsleden. Där sysselsattes år 1762 så många som 22 tegelarbetare, och verksamheten pågick fram till mitten av 1800-talet. Tegelbruket anlades av den mycket välbärgade Stockholmshandlaren Hans Lenman, som i början av 1730-talet köpte den stora bondgården Marum. Ålö hörde till Marum. Detta förklarar varför Marum har en mangårdsbyggnad av tegel från omkring 1740 när övriga lika gamla gårdar i skärgården är byggda i trä. Möjligen har det även tidigare slagits tegel på Ålö. Ler- och sandtillgångarna var goda på Marums ägor. Under tidigt 1800-tal levererades 2 000 murtegel per år till Stockholm. Senare ökade antalet till 18 000 tegel per år. Vid tegelbruket användes två ugnar, en till murtegel och en till taktegel. Förutom leveranser till Stockholm bör Ålö tegelbruk ha levererat tegel till byggnationer i trakten såsom Vaxholms befästningsanläggningar och Östanå och Mälbys herrgårdsanläggningar, vilka uppfördes under 1700-talet. Tyvärr finns mycket lite arkivmaterial om Ålö tegelbruk och inte heller lär det finnas synliga rester efter tegelbruket kvar på ön. Under 1760-talet

I NYKVARN FANNS
SEDAN 1700-
TALET EN STOR
VATTENKVARN.
HÄR VÄXTE DET
UPP EN DEL
INDUSTRIER
UNDER 1900-
TALETS BÖRJAN.
Foto:
Elljord Mattsson
(vykort),
Österåkers hem-
bygdsförening.

No. 48 Ser. 9
Foto & förlag: Elljord Mattsson, Sällersborg

anlades ett tegelbruk vid Tranvik på Ljusterö, där driften pågick i knappt tio år.

Smedby tegelbruk moderniserades grundligt under mitten av 1800-talet då efterfrågan på tegel i Stockholm ökade. Det låg på den östra stranden av den nygrävda Åkers kanal, invid Centralvägen. Smedby gårds tidigare tegelbruk hade legat på samma plats. God lera fanns både på Smedby och Hacksta. Tegelbruket producerade flera sorters tegel men mest murtegel och taktegel. År 1869 levererades till Stockholm omkring 84 300 murtegel. Allt tegel forslades på pråmar. Tio år senare byggdes en för den tiden modern ringugn, vilken medförde en kontinuerlig bränning av tegel året om. Omkring 1885 var Smedby tegelbruk som tidigare nämnts det största öster om Stockholm och levererade nu drygt två miljoner murtegel per år till Stockholm. Strax efter sekelskiftet fick bruket även järnvägsförbindelse. Antalet anställda låg kring 45 man. Åren in på 1900-talet blev allt sämre för bruket och år 1908 hade produktionen halverats. År 1917 var bruket nedlagt och byggnaderna började rivas. I dag återstår en av byggnaderna – det tidigare maskinhuset – som används av företaget AB Galvator. Omkring sekelskiftet fanns även mindre tegelbruk vid Rydboholm och Brottby på Ingmarsö, vilka drevs under några få år.

Både vatten- och vindkraft utnyttjades tidigt i Österåker. Redan på 1500-talet betalade byarna Gärdsvik, Inneby, Mörtsunda och Sillinge skatt för sina väderkvarnar. Eftersom de finns med i arkivens handlingar bör de ha varit större och etablerade kvarnar. De mindre enkla vattenkvarnarna, så kallade skvaltkvarnar, var många gånger så oansenliga att de var lätta att hemlighålla för skatte-

HÄRSBACKA
GRUVA 1910.
MÅNGA KVINNOR,
AV DEM EN HEL
DEL DALKULLOR,
ARBETADE VID
GRUVAN MED
SORTERING AV
STENEN.
Foto:
Bröderna Harling,
Österåkers hem-
bygdsförening.

indrivaren. Skvaltkvarnar användes under vårar och höstar i någon närbelägen bäck. I arkivmaterialet finns Tunbo kvarn omnämnd från 1500-talet till 1686 och bör ha tillhört Tuna gård. Även Mälby gårds kvarn i Viraån finns omnämnd från 1500-talet till in på 1800-talet. Loo kvarn som tillhörde Östanå finns också med i arkivmaterialet från 1500-talet. Vid 1700-talets början flyttades den nedströms utmed Looån. På Södra Ljusterö omnämns Lillströms kvarn under 1700- och 1800-talen och den låg vid Mjölnersjöns vattenrika utlopp. Bebyggelsen kallas än i dag för Mjölnerström. Lika så har det funnits en vattenkvarn sedan 1700-talet vid Nykvarn.

En stor väderkvarn med åtta vingar byggdes under tidigt 1800-tal på Runö gård. Byggnaden brann ned 1981. Under 1800-talet var stolpkvarnen, där hela kvarnhuset kunde vridas mot vinden, den vanligaste kvarntypen på gårdarna. I dag står kommunens enda bevarade stolpkvarn på Hästede gård på Ljusterö. Dit flyttades den 1857 från Riala. Under 1900-talets första decennier byggdes moderna kvarnar, ofta tre våningar höga och drivna med ånga, råoljemotorer eller elektricitet. Vid den tiden byggdes nya kvarnar i Åkersberga, Nykvarn, Östanå och Mjölnerström. I dag är alla kvarnar nedlagda. Under 1800-talet tillkom flera vattendrivna sågar i närheten av de vattendrivna kvarnarna.

Under slutet av 1800-talet och fram till 1945 bröts i Österåker en inte oansenlig mängd kvarts och fältspat i totalt sex gruvor. De låg vid Härsbacka, Isättra, Lervik, Österskär, Svinninge och Yttersberg. De två sistnämnda gruvorna tillhörde Rörstrands AB. De andra gruvorna ingick i ett nyskapat bolag Margretelunds Gruv AB. Den största gruvan var Härsbackagruvan. Den var djupast med

STENBROTTET I
HÄRSBACKA
GRUVA.

Foto:
Bröderna Harling,
Österåkers hem-
bygdsförening.

sina 130 meter och verksamheten pågick där under längst tid. Gruvan var igång i mer än 50 år och som mest arbetade där omkring 75 personer. Vid de mindre gruvorna var gruvdriften endast igång från ett till några decennier.

Den första upptäckten av fältspat gjordes år 1885 vid Svinninge och fem år senare vid Härsbacka. Fältspat och kvarts behövdes framförallt till porslinsstillverkning och till slaggbildning vid järntillverkningen vid järnbruken. Gustavsbergs porslinsfabrik på Värmdö var en av de större kunderna. Under 1900-talets början användes kvarts även i den moderna radiotillverkningen och inom telegrafen. Emellertid exporterades det mesta av den brutna kvartsen och fältspaten till Tyskland. Vid Isättraviken fanns en stor lastplats och vid Svinninge anlades vid sekelskiftet en nästan 500 meter lång linbana som fortsatte ut i vattnet för att underlätta lastningen. Linbanor var vid den tiden ovanliga. Vid Isättra anlades även en stenmjölsfabrik. I dag finns knappast några rester kvar efter gruvverksamheten förutom gruvhålen.

I och med att Åkersberga fick järnvägsförbindelse 1901 etablerades ett antal mindre industrier under 1900-talet i det lilla samhället. En lite udda verksamhet som sökte sig från Stockholm till Österskärs station 1918 var J. Melins Reseeffektfabrik. Där tillverkades huvudsakligen väskor, portföljer, amerikakoffertar och garderobskoffertar. Under 1930-talet var väskfabriken med filial i Åkersberga kommunens största arbetsgivare med omkring 80 anställda. En viktig produkt var unikaboxen, som blev mycket omtyckt bland arbetarna och blev hela Sveriges "matsäcksbox". Unikaboxen tillverkades i ett nytt material som bestod av lackerat och impregnerat papper. I mitten på 50-talet lades väskfabriken ned.

I dag är Österåkers kommun den största arbetsgivaren i kommunen med omkring 2 000 anställda, därefter kommer Allgon AB med ca 350 anställda.

G P-E

ÅKERSBERGA BLIR CENTRALORT

UNDER 1800-TALET låg Österåkers sockencentrum där häradsvägen korsade Åkers kanal. Det hette Nya Åkersberg och kallas numera Åkerstorp. Vid sekelskiftet fanns här läkare och apotek, veterinär, gästgiveri, post, telefonstation, en liten handelsbod, sadelmakare, urmakare och snickare. Inte långt från kyrkan låg allmänna inrättningar som sockenstuga, kyrkskola och fattigstuga. Här låg också Österåkers första affär, Stenhagens lanthandel, som etablerades redan 1856. Folkskolor fanns vid Österåkers kyrka, Åsättra, Ljungsboda, Dyvik och Runö. Barnmorskan bodde vid Runö och länsman på Skånsta. Vid 1800-talets slut var socknen med sina knappt 2 500 invånare förhållandevis stor och rik och leddes av kommunalstämmans ordförande Gustaf Åkerhielm, friherre på Margretelund. Även godsägaren Abel Bergman på Tuna var en inflytelserik person i Österåker.

De stora markägarna på Margretelund och Tuna hade sett hur sommarförorterna Djursholm och Saltsjöbaden hade vuxit fram och förstod att även Österåker kunde göras attraktivt för villabyggnad. De insåg också att en viktig förutsättning för detta var goda kommunikationer till och från Stockholm, både sommar och vinter. Ångbåtstrafiken var under vinterhalvåret alltför osäker. Från Rimbobanan, Stockholm–Rimbo, som hade varit i bruk sedan 1885 kunde vid Näsby station i Täby anslutas en ny järnväg mot Tunafjärden. För denna nya järnvägssträcka bildades år 1900 bolaget Södra Roslags Kustbana. I planerna ingick en senare förlängning mot Bergshamra och Norrtälje. Kommunalstämman i Österåker beslutade att teckna aktier i bolaget och bland bolagsmännen fanns namnen Åkerhielm till godset Margretelund, Bergman till Tuna och Brahe till Rydboholm i grannsocknen. Alla markägare upplät sin mark gratis för banvallen. Dessa markägare kom att få stort inflytande på järnvägens sträckning. Ett exempel är Greve Magnus Brahe på Rydboholm som ville att järnvägen på hans mark skulle dras genom skogen och att den inte skulle ligga längre än en kvarts gångväg från godset. I Östra Ryds socken anlades till en början endast en station som fick heta Ullna. Namnet ändrades senare till Rydbo.

Inom Österåker anlades stationerna Täljö, Runö och en slutstation, som skulle ligga öster om Åkers kanal. Slutstationen skulle också ligga ungefär lika långt från de tre stora godsena Margretelund, Tuna och Smedby. Stationen kom att läggas på gården Bergas marker och därav namnet Åkersberga, som det stavades till en början. Järnvägen stod färdig och invigdes 1901. Stationen Täljö var

DET NYBYGGDA
STATIONSHUSET
I "ÅKERS-BERGA"
OMKRING 1907.
INTILL LIGGER
AFFÄREN MED
FÖRRÅDSBYGG-
NADER.

Foto:
Karl Gustavsson,
Österåkers hem-
bygdsförening.

avsedd för dem som bodde på Svinninge och Svinningeudd. För järnvägens förlängning från Åkersberga till Österskär bildades genast ett nytt bolag. Den sträckan invigdes 1906. Intill stationerna Runö och Åkersberga hade fram till 1920 endast ett fåtal hus uppförts, men dit hade ändå postkontor och affärer flyttat.

Strax efter sekelskiftet styckade godsägaren Bergman på Tuna av ett 30-tal stora tomter vid Tunanäs. År 1904 byggdes den första sommarvillan. Tuna såldes sedan till generalkonsul E. W. Wallin som omkring år 1910 lät stycka av ytterligare 250 tomter till sommarvillor. År 1919 fick godset återigen en ny ägare, Johan Hellman, som även han annonserade ut "billiga tomter och stugor". År 1938 var 438 tomter bebyggda.

Under 1920- och 30-talen blev det lilla stationssamhället Åkersberga ett nytt centrum för Österåker. Norr om stationen byggdes villor och söder om järnvägen växte småindustrier upp. Intill kanalen och på Smedbys gamla tegelbruks marker låg bland annat Åkersberga Smides och Reparationsverkstad, en Shell bensinstation, AB Roslagsbröds Ångbageri, en kvarn, en ångsåg och en snickerifabrik. Det första flerfamiljshuset, gamla Tolvan, byggdes 1938 med sex lägenheter och namnet fick det av förkortningen för Roslagsvägen 12. Huset låg där Skutans östra del ligger i dag. Samma år stod även Centrumbiografen färdig. Nordost om samhället låg ännu gården Berga kvar och drev sitt jordbruk.

Även från Margretelunds marker styckades fritidstomter från och med 1928. Området lanse-

"ÅKERS-BERGA"
JÄRNVÄGS-
STATION MED ETT
AV DE TIDIGA
ÅNGLOKEN ÅR
1913. STA-
TIONSBYGGNA-
DEN ERSATTES
1943 AV EN
MODERNARE
BYGGNAD, SOM I
SIN TUR REVS
1984.
Foto:
Bröderna Harling,
Österåkers hem-
bygdsförening.

rades som Margretelundsbaden. Det växande stationssamhället och det ökade antalet sommarboende krävde en förbättrad landsvägs- och tågtrafik. Den nya Roslagsvägen byggdes vintern 1936–37 genom Åkersberga parallellt med järnvägen. Några år senare, 1939, elektrifierades tågtrafiken och ett nytt stationshus byggdes 1943. Intill stationen Österskär lokaliserades tidigt några småföretag som det tidigare nämnda J. Melins Reseeffektfabrik, en mekanisk verkstad, ett gjuteri, en penselfabrik, tre handelsbodar, ett bageri och flera byggföretag. År 1922 byggdes i Österskär den första skolan men trots den snabba utvecklingen bestod de bebyggda tomterna på Österskär alltså till två tredjedelar av fritidshus. I Österskär låg även tre pensionat, Solgården, Västergården och Östergården. Kungliga Svenska Segelsällskapet uppförde ett klubbhus vid Österskärs varv.

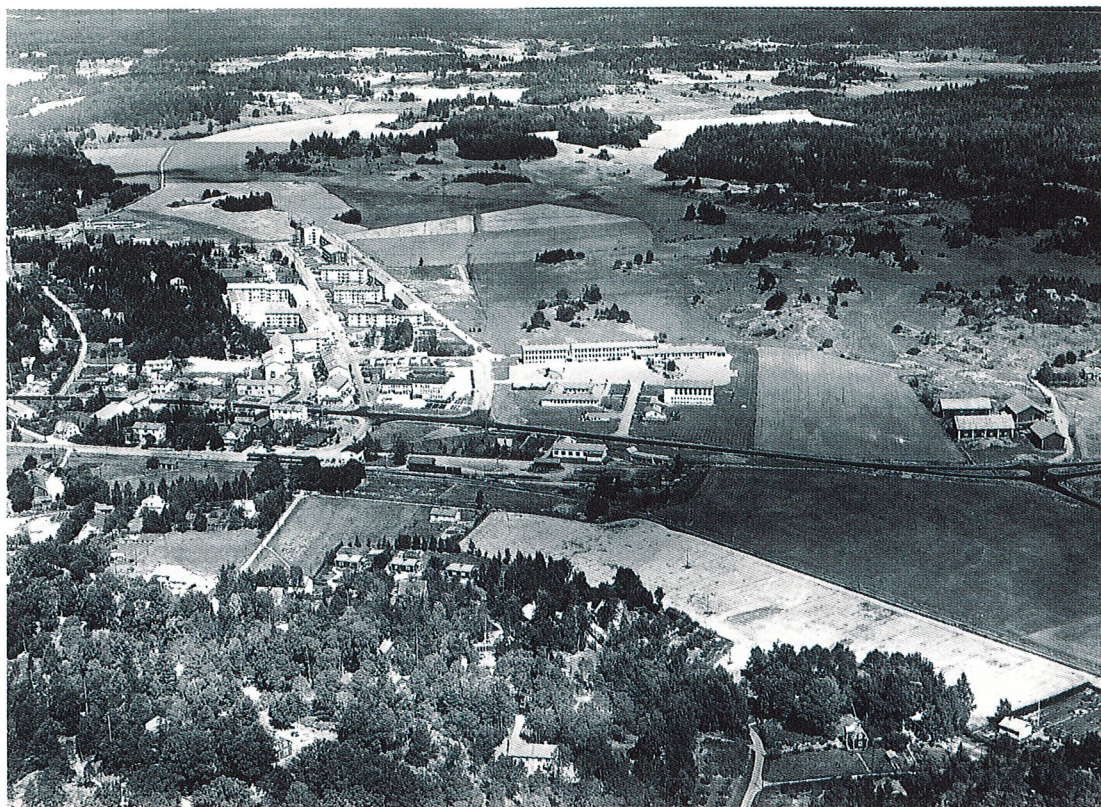
Mellan åren 1900 och 1950 ökade antalet invånare i Österåker med knappt 1000 personer till omkring 3 500 personer. Den låga folkökningen berodde på den samtida avfolkningen av landsbygden i jordbruksrationaliseringens spår. Under samma period fick landsbygdskommuner i gemen ett minskat invånarantal.

Ytterligare flerfamiljshus uppfördes under 1940-talet intill "Tolvan". Apotekshuset i hörnet av Roslagsvägen–Apoteksvägen var det första. År 1940 invigdes Kungsängens idrottsplats och år 1949 stod den stora Centralskolan klar – den nuvarande Bergaskolan. Där bedrevs försöksverksamhet inom den obligatoriska skolan med det så kallade Österåkerssystemet. En försöksverksamhet som hade stor betydelse för utvecklandet av enhetsskolan, som i sin tur föregick grundskolan.

I Storstockholmsområdet genomfördes under tidigt 1950-tal en storkommunreform eftersom det ansågs att kommunerna var för små. Vanligen var en kommun inte större än en socken. Efter genomförandet minskade antalet kommuner med hälften i Stockholmsområdet. Österåker och Östra Ryd slogs samman 1952 till Österåkers kommun och Åkersberga blev centralort med affärscentrum. Den nybildade kommunen fick storslagna planer med jättebyggnationer av bostäder på Bogesundslandet, med en ny motorväg över Lidingö och en bro över Askrikefjärden, typiska för den utvecklings- och teknikentusiastiska tiden. Till området skulle ca 80 000 personer flytta. Inga av dessa planer verkställdes, utan kommunens bostadsstiftelse och HSB byggde vidare på hyreshusen vid Storängsvägen.

Vid slutet av 1950-talet hade invånarantalet stigit till 6 000 personer i Österåkers kommun, nu inklusive Östra Ryd. Fritjof Thun lät uppföra ett nytt och större kommunalhus 1955 i vilket polisstation, församlings- och kommunalexpedition inrättades. Fritjof Thun var ursprungligen postmästare i Österåker men blev senare både kommunfullmäktiges ordförande, riksdagsman och mycket annat.

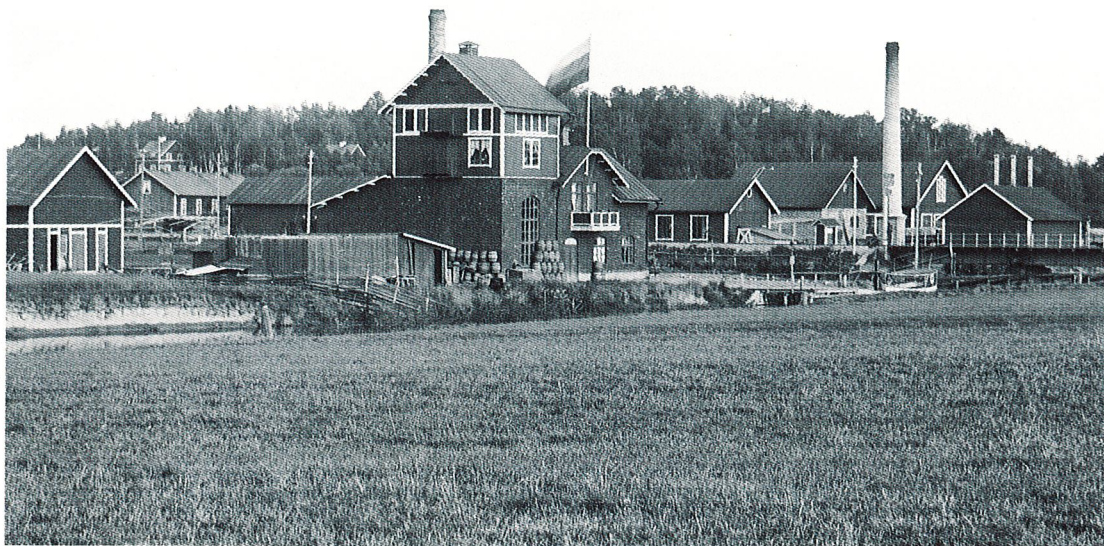
FLYGBILD ÖVER
ÅKERSBERGA ÅR
1959. I MITTEN
SYNS BERGA-
SKOLAN OCH
KOMMUNAL-
HUSET, TILL
VÄNSTER LÄNS-
MANSVÄGEN MED
SIN VILLABEY-
GELSE OCH TILL
HÖGER EN DEL
AV BERGA GÅRD.
Foto:
Oscar Bladh AB,
Österåkers
kommun.

I början av 1960-talet stod de stora flerfamiljshusen Hammaren, Yxan, Sågen och Lodet samt husen mellan Storängsvägen och Skolvägen inflyttningsklara. Dessa och de flesta andra husen i Åkersberga byggda under 1950- och 60-talen ritades av stadsarkitekten Nils-Henrik Winblad. Tidens större byggnadsfirmor kunde inte lockas av småprojekten i Åkersberga utan istället byggde många mindre byggföretag. Västra Banvägen var ett sammanhållet område och stod klart 1965. Småhusbyggnationen ökade under 1960-talet och pågick överallt omkring Åkersberga. Befolkningskurvan sköt i höjden och i slutet på 1960-talet var invånarantalet 16 000. Från och med 1967 kom även de små kommunerna Ljusterö och Roslags-Kulla att ingå i Österåkers kommun.

För att få en större och mera bärkraftig kommun slogs Österåkers och Vaxholms kommuner samman 1974 under namnet Vaxholms kommun. Emellertid visade det sig att de var alldeles för omaka och därför skildes de åt redan 1983. För jämviktens skull delades socknen Östra Ryds marker i två hälfter, där Bogesundlandet hamnade i Vaxholms kommun och Rydboholm i Österåkers kommun. Ön Resarö, som tidigare ingick i Österåkers socken, tillföll Vaxholms kommun eftersom öns broförbindelse leder mot Vaxholm.

Den verkligt stora folkökningen skedde under 1970-talet, då folkmängden ökade lavinartat. År 1984 kunde Österåker redovisa en folkmängd på 25 810 personer. I dag 1997 har kommunen 32 670

UTMED ÅKERS
KANAL LÅG I BÖR-
JAN AV 1900-
TALET FLERA
INDUSTRIER. I
DET HÖGA HUSET
I MITTEN INRYM-
DES ÅKERSBER-
GA ÅNGBRYGGE-
RI OCH DEN
HÖGA SKORSTE-
NEN TILLHÖRDE
ÅKERSBERGA
SÅG- OCH SNICK-
ERIFABRIK.
LÄNGST TILL
HÖGER LIGGER
JÄRNVÄGSBRON.
Foto: Österåkers
hembygdsföre-
ning.

PÅ 50-TALET BÖR-
JADE MAN BYGGA
FLERFAMILJSHUS
I ÅKERSBERGA.
BAKOM DESSA
HUS VID SKOLVÄ-
GEN SKYMTAR
HACKSTA GÅRD.
Foto (vykort):
Österåkers hem-
bygdsförening.

invånare. Sedan 70-talet har utbyggnaden av bostäder, hyreslägenheter och småhus koncentrerats i och omkring Åkersberga. Vid Norrgårdsvägen uppfördes hyreskomplex. I Hacksta, Smedby och Skåns- ta fortsatte villabebyggelsen. I Röllingby byggdes ett gymnasium. Stora småhusområden växte upp i Mar- gretelund, Tråsättra och Söra och i Österskär blev allt fler permanentboende. I detta växande Åkersberga blev biltrafiken ett problem och därför byggdes en ny infart med vägtunnel under Åkersberga centrum.

Vägtunneln blev klar 1993. Ett modernt köpcentrum kallat Kajutan invigdes två år senare.

I dag pendlar ca 60 procent av de förvärvsarbetande Österåkersborna till sina arbeten, många ända till Stockholm. Man säger sig gärna göra det eftersom närheten till skärgården och fritidsom- råden är en uppskattad tillgång som uppväger besväret att pendla. Sommartid ökar invånarantalet ytterligare med sommargäster som bebor omkring 8 000 fritidshus i Österåker.

G P-E